

Қалиева Ш.С.

**Исхақ әл-Фарабидің
«Диуан әл-Адаб» еңбегінің
лексикографиялық
ерекшеліктері**

Мақала араб классикалық филологиясының белгілі өкілі Исхақ әл-Фарабидің негізгі туындысы «Диуан әл-Адабтың» араб тілінің түсіндірме сөздігі ретіндегі лексикографиялық ерекшеліктерін анықтауға арналады. Өз заманында араб лексикографиясына тың жаңалық әкелген сөздіктің құрастырылу тәсілінің ерекшеліктері талданып, автордың осы саладағы реформаторлығына сипаттама беріледі. Ғалым ұсынған жаңа тәсілдің артықшылықтары түсіндіріледі, ал бұл өз кезегінде трактаттың осы жанрда жазылған еңбектер қатарында алатын орнын айқындауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: араб тілі, классикалық филология, түсіндірме сөздік, лингвистика, лексикография, еңбектің құрылысы, құрастыру тәсілі.

Kaliyeva Sh.S.

**Lexicographical features of Ishaq
al-Farabi's work
«Diuana AL-Adab»**

The article considers a definition of the main features of the lexicographical work "Diuana al-Adab" as an explanatory Arabic dictionary of the famous representative of the Arab classical philology Ishaq al-Farabi. The features of the compilation methods are analyzed, which appeared in the new Arabic lexicography in the epoch, as well as there is designated reformism of the author in this field. The article explains advantages of the new method, which determinate a point of tractate among similar pieces of work.

Key words: Arabic Language, classical philology, dictionary of linguistics, linguistics, lexicography, the structure of work, methods of compilation.

Калиева Ш.С.

**Лексикографиялық
особенности труда Исхака
аль-Фараби «Диуан ал-Адаб»**

Статья посвящена определению лексикографических особенностей основного труда известного представителя арабской классической филологии Исхака аль-Фараби «Диуан ал-Адаб» как толкового словаря арабского языка. Анализируются особенности способа составления, явившегося новым в арабской лексикографии в свою эпоху, обозначается реформаторство автора в этой сфере. Разъясняется преимущество предложенного автором нового способа, что дает возможность определения занимаемого этим трактатом места среди подобных ему составленных трудов.

Ключевые слова: арабский язык, классическая филология, толковый словарь, лингвистика, лексикография, структура труда, способы составления.

**ИСХАҚ ӘЛ-ФАРАБИ-
ДІҢ «ДИУАН
ӘЛ-АДАБ» ЕҢБЕГІНІҢ
ЛЕКСИКОГРАФИЯЛЫҚ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Әбу Ибраһим Исхақ әл-Фарабидің Отырардан (*ар.* Турарбанд, Фараб – *Ш.Қ.*) шыққан ғұлама Әбу Наср әл-Фараби мен замандас болғаны және одан кейін де біраз өмір сүргені, жалпы жетпіс жыл шамасында ғұмыр кешкені жайлы ғылымда біраз деректер бар. Ортағасырлық еңбектерде отырарлық екі ойшылдың замандас болуына және жазба мұраларының атауында кездесетін ұқсастықтарға байланысты қате тұжырымдар да кездесіп отырған. Осыған сәйкес ғалымдар арасында Әбу Ибраһим Исхақ әл-Фарабиді «екінші ұстаздан» айыру үшін араб тілінде «*әл-Фараби әл-луғауи*», яғни «тілші әл-Фараби» деп атау қалыптасқан. Бұл лақапқа ие болуына бірден бір себеп – оның араб лингвистикасының тарихына түбегейлі жаңалық болып енген туындысы – «Диуан әл-Адаб». Ғалымның өзі жалпы сөздікті құрастырудағы ұстанған тәсілі туралы: «Осы тілде қолданыс тапқан, ұлы әдебиетші ғалымдардың кітаптарында кездесетін, берілген сөздер мен олардың үлгілеріне (*уэзндеріне*) сәйкес келетін Құран, сүннет, хадис, поэзия (*ши‘р*), *раджаз*, *хикма*, *садж‘*, *мәсал* және *нәдирадан* алынған мысалдарды пайдаландым» – деген [1, 72-73б.].

Сөздікті қолданудың кімге болсын жеңіл болуы үшін ғалым өзіне дейінгі лексикографтардың еңбектерімен танысты, сөздік құрастыру дәстүрінде бар тәсілдерді зерттей келіп, бұрын болмаған ұтымды тәсілді алғаш қолданды және оған байланысты былай деп жазды: «Әрбір сөзді ретімен бердім. Қалаған адам сөзді қиындықсыз өз орнынан табу үшін оны алдыңғы және келесі сөзге қарай өзіне лайықты орынға қойдым» [1, 74 б.].

Исхақ әл-Фараби кітапқа жазған кіріспе бөлімде сөздікке енген сөз мағыналарын ашу үшін Құран және басқа да дереккөздерден қажетінше тілдік материал пайдаланғанын айтады. Еңбегінің араб тіл білімінде бұрын-соңды сөздік құрастыру саласында қолданылмаған тәсілмен жазылғанын алғаш өзі атап көрсетті. Бұдан ғалымның бір жағынан осы жұмыс арқылы өз мойнына алған жауапкершілігін тануға, екінші жағынан еңбекті жазу барысында шығармашылық қанағаттану сезімін байқауға болады. Ғалымның өзінің жаңалық деп бағалаған тәсілі оған дейін араб лексикографиясында ешбір автор қолданбаған жүйе болды, ол тәсіл негізінде сөздер түбірдің соңғы дауыссызы ескеріле отырып алғаш рет тарауға, ал тарау бөлімге бөлінді, өз

кезегінде әрқайсысына *бaб* және *фaсл* атаулары берілді, бұл принцип кейінгі тәжірибеде дәстүрге айналды.

Түбірді оның құрамындағы дауыссыздардың санына қарай бөлу – араб лингвистерінің ертеден қолданған тәсілі. Араб тілші ғалымдарының көзқарасы бойынша, сөз түбірі кем дегенде екі дауыссыздан тұрады. Исхақ әл-Фараби «Есім мен етістік құрылысындағы айырмашылықтар» тақырыбында есімдер үш түрлі: үш, төрт және бес дауыссыздан, ал етістіктер үш және төрт дауыссыздан тұратынын, ал құрамында одан артық дауыссыздар кездесетін есімдер немесе етістіктер қосымша дауыссыз дыбыс қосылған туынды сөз екендігін айтқан. Ал «*Диуан әл-Адабтың*» кіріспесінде сөз таптарына тоқталып, әрқайсысына анықтама және мысал берген. Есімді құрамындағы дауыссыздардың тиянақты және тиянақсыздығына қарай алты түрге, етістікті түбір дауыссыздарының санына қарай үшке бөлген [1, 75-77].

Исхақ әл-Фарабидің шығармашылық мұрасын терең зерттеген ғалымдар еңбектерінің нәтижесінде «*Диуан әл-Адаб*» сөздігінде жаңа немесе сирек терминдердің қолданылғаны анықталды. Олардың алғашқысы бос етістіктерді түсіндіру барысында Исхақ әл-Фараби оларды «*зауату-с-сәләса*» («үш (әріпті)») деп атаса, ал бұрыс етістіктерге қатысты «*зауату-л-арба'а*» («төрт (әріпті)») дейді. Бұл атау куфа грамматикалық мектебі өкілдерінің еңбектерінде кездескен. Ал лексикография саласына сөздік авторы ретінде Исхақ әл-Фараби енгізді. Куфалықтар өзінен кейін табыс септігіндегі сөзді талап ететін, яғни сабақты етістіктерді «*би-луақи'*» («шынайы»), ал өзінен кейін табыс септігіндегі сөзді қажет етпейтін салт етістіктерді «*би-ғайри-л-уақи'*» («шынайы емес») деп атайды. Бұл терминдер қолданысынан Исхақ әл-Фарабидің куфа мектебі өкілдерінің еңбектерімен жақын таныс болғанын, олардың грамматикалық көзқарастарымен ортақ пікірде болып, терминдер мәселесінде де куфалықтардың ұстанымына қолдау көрсеткені байқалады.

«*Диуан әл-Адабта*» кездесетін «*зауату-с-сәләса*» («үш (әріпті)») мен «*зауату-л-арба'а*» («төрт (әріпті)») терминдеріне «*Тахзиб ислах-л-мантиқ*» еңбегінде Хатыб Тибризи түсініктеме берген. Ол былай дейді: «... егер «*ғара*» етістігін жіктесек, ол «*ғирту*» болып, яғни үш әріпке өзгереді. Ал «*хака*» етістігін жіктесек, ол «*хакайту*» болып, яғни төрт әріпке көбейеді». Дәл осы терминдерге кейін ғалым Шафия ибн Хажиб былай деп түсініктеме жасайды: «Бос етістіктерді

«*зауату-с-сәләса*» деп атаудың себебі, етістіктердің жіктелуіне байланысты. Себебі «бос» етістіктер жіктелген кезінде үш әріптен тұратын болса, ал «нақыс» етістіктер төрт әріптен тұрады және бұдан біз бұл атаудың есімге емес, етістікке тікелей байланысты екендігін көреміз». Бірақ куфалықтар бұл терминдерді қолдану барысында олардың ішкі мағынасына терең үніліп жатпады, етістіктің жіктелу сипатына назар аудармады. Олар терминді қолдану кезінде «бос» етістіктердің соңы үш әріп, ал «нақыс» етістіктердің соңы төрт әріп екенін басшылыққа алды.

Келесі термин – «*әл-харфу-л-мукаррар*» («қайталанатын әріптер»). Егер түбірдің екінші және үшінші дауыссыздары бірдей болса, ол сөзде екі әріп қайталанады. Мысалы: «*джаллала*», «*даддана*», «*қаллала*». Қайталанған әріп саны түбірде екеу ғана болғанмен, олардың туынды түрлерінде ерекшеліктер көп. Ортағасырлық ғалым Ибн әл-Қатта: «Мұндай түбірлерде екі әріп қайталанғанмен, *фә* мен *айн* әріптері қайталанбайды» дейді [1, 24-27б.].

Сөздерді түбірдің соңғы дыбысына қарай орналастыру тәсілі Исхақ әл-Фарабиге дейін лексикография саласында еңбектенген алғашқы сөздік авторлары Халиль, Ибн Дурайд және әл-Азһари сынды ғалымдардың еңбектерінде кездеспейді. Кейіннен ғалымдардың арасында «*фа'фа'ла*» және «*фа'ла*» үлгісіндегі сөздерге байланысты пікір қайшылықтары болды. Себебі, бұл үлгідегі сөздерде *фа* мен *'айн* әріптерінің қайталануы кездеседі және олардың айтуы бойынша, бұл уәзннің түбірі «*рабраба*» мен «*раббаба*». Егер төрт әріптен тұратын сөзді алсақ, онда бір әріп қайталанады, мыс., «*қарқама*». Ал бес әріпті сөзге келсек, онда бір не екі әріп қайталанады.

Ортағасырлық белгілі ғалым Ибн Жинни былай дейді: «түбірі үш дауыссыздан тұратын, мысалы, «*қардәдә*» етістігі мен «*қаррада*» етістіктерін алып қарасақ, екі етістіктің құрамындағы дауыссыздар ұқсас және екеуінде де қайталану кездеседі, бірақ бірі төрт дауыссыздан тұратын етістік болып саналса, екіншісі үш дауыссызды етістік. Екінші етістіктің ортаңғы, түбірдің екінші дауыссызы екі рет дыбысталады, қайталанған әріп бір рет қана жазылып, үстіне «*шадда*» белгісі қойылады. Ал *фа* әрпі қайталанатын жоғарыда мысал болып келген формадағы сөз төрт дауыссызды түбір болып саналады, себебі *фа* – түбірдің бірінші дауыссызы қайталанатын форма араб тілінде «*мармарис*» сөзінде ғана кездеседі».

Исхақ әл-Фарабидің өз еңбегінде осы тектес терминдерді қолдануын олардың мағынасы

арқылы тіл білімі терминдері саласында жаңа көзқарас тудыру, оларды семантикасына қарай қолдану үрдісін бекіту деп санау қажет. Ғалым жаңа терминдерді ұсыну арқылы, әсіресе, жас ізденушіге оларды жеңіл меңгеруге, тілді оқи отырып, араб сөздіктерін қолдануға барынша жағдай тудыруды көздеді. Еңбекте қолданылған жаңа терминдер:

«Әл-лафиғ». Бұл термин «бұрыс» етістіктерге байланысты айтылған атау. Ғалым оларды екі түрге бөліп қарастырады: *лафиғ мақруун және лафиғ мафрууқ*. *Лафиғ мақруун* «фа» мен «айн» әріптеріне немесе «айн» мен «ләм» әріптеріне негізделсе, ал *лафиғ мафрууқ* «фа» мен «ләм» әріптерін ескереді. Әл-Фараби бұлай атаудың себебін түбірдің құрамында екі *муа'ттал* «әлсіз» дыбыстың болуынан деп түсіндіреді.

«Әл-ижра'у». Исхак әл-Фараби жіктеу кезінде осы терминді жиі қолданады. Бұл сөздің түбірі «жара» саналады, оны осы шақта жіктегенде «йажри» болады. Бұл куфалық ғалымдар еңбектерінде жиі қолданыс тапқан.

«Әл-мусаққу-л-хашу». Бұл термин алдымен өзінен кейін табыс септігіндегі сөзді қажет ететін сабақты етістік ретінде, кейін өзінен кейін табыс септігіндегі сөзді қажет етпейтін салт етістік ретінде қолданылды. Бұл термин де куфалықтардың зерттеулерінде жиі кездеседі. Сонымен қатар бұл терминдер Құранда және алғашқы сөздік авторларының бірі Ибн Сиккиттің еңбектерінде кездеседі.

«Әл-әсма әл-мубһама». Әл-Фараби сілтеу есімдіктерін осылайша атайды. Термин басралықтардың да, куфалықтардың да зерттеулерінде бар.

Әл-Фараби араб тіліндегі етістіктерге қосылатын әріптерді «мәдд» (созылыңқы), «лин» (тұрақсыз немесе әлсіз) әріптері және *тә, син, мим, нун, һамза* деп көрсеткен.

Ал «Диуан әл-Адабта» сөздердің орналасу тәртібі туралы:

алдымен үш дауыссыздан тұратын дұрыс түбірлер;

одан соң алдында *һамза* мен *мим* қосымшасы бар сөздер;

түбірдің екінші дауыссызы қосарланған сөздер; *фа* мен «айн» әріптерінің арасында қосымшасы бар сөздер;

айн мен *ләм* әріптерінің арасында қосымшасы бар сөздер;

төртдауыссызды түбір сөздер;

бесдауыссызды түбір сөздер;

ол екеуіне (төрт және бесдауыссызды түбірлер) қосымша қосылған, яғни олардың туынды

түрі саналатын сөздерді беремін. Мұндай тәртіп есімдерге қатысты. Ал етістіктерге келетін болсақ:

алдымен үшдауыссызды негізгі түбір етістік; одан кейін оның алдынан «әлиғ уаслдан» басқа «һамза» қосылған етістіктер («афа'ала» үлгісіндегі сөздер айтылып тұр – Қ.Ш.);

түбірдің екінші дауыссызы қосарланған туынды етістіктер (*фа'ала* үлгісіндегі етістіктер);

фа мен «айн» әріптерінің арасында қосымшасы бар етістіктер (*фаа'ала* үлгісіндегі етістіктер);

үш дауыссыздан тұратын дұрыс түбірдің алдынан *әлиғ уаслдан* басталатын қосымшасы (*префикс*) бар туынды етістіктер (*ифта'ала, инфа'ала және истафа'ала* үлгілерінде тұрған туынды етістіктер);

алдынан *та* қосымшасы мен түбірдің екінші дауыссызы қосарланған туынды (*тафа'ала* үлгісінде тұрған етістіктер);

алдында *та* қосымшасы және *фа* мен «айн» әріптерінің арасында қосымшасы бар туынды етістіктер (үлгісінде тұрған етістіктер);

түр-түстің екі туынды түрін білдіретін (*ифа'алла және иф'аала* үлгілерінде келген етістіктер) және соған ұқсас үлгідегі етістіктер тұрады. Содан кейін барып

төрт дауыссыздан тұратын негізгі түбірлер және олардың туынды түрлері орналасады», – деп түсіндірген [1, 78].

Исхак әл-Фараби араб тіліндегі жекеше түрде тұрған сөздердің көпше түрі қандай үлгіде жасалатынына, мезгіл және еңбек құралдары атауларының да жасалу жолына кеңінен тоқталып, ол туралы арнайы тақырыпта құнды мәліметтер беріп кетеді. Себебі, араб тілінде көпше түр және басқа да туынды сөздер аффикстердің барлық түрлерінің жалғануы және түбірдің ішкі флексиясы арқылы жасала береді. Сондықтан сөзді үлгіге (уэзн) салып, олардың түбірін анықтайды. Исхак әл-Фараби араб тіліндегі осы үлгілер арқылы жасауға болатын туынды сөз түрлеріне түсініктеме берген. Ол сөздікте атау сөздерді және есімдерді түбірдің соңғы дыбысына ескере отырып реттеу идеясын алғашқы рет ұсынған ғалым.

Әл-Фараби араб тіліндегі *масдар* мен оның түрлері немесе жасалу жолдары туралы айтпай, бірден *қияс* және белгілі үлгі арқылы жасауға болатын *масдарларды* түсіндіріп, оларды *қияс* бойынша жасап алуға болатындықтан сөздікте ескерусіз қалдырады. Етістік мағынасын түсіндіру үшін қолданылған *масдар* сол түбірдің негізгі қалыбы болатынын айтқан. Егер *масдар* орнына

жұмсалатын бірнеше егістік болса, масдарға ең жақынын негізгі егістік ретінде таңдаған. Әл-Фараби есім немесе егістіктің қандай мағынада қолданылатынын айқындау үшін поэзиялық туындылар мен мақал-мәтелдерден мысал келтірген.

Исхақ әл-Фараби «*Диуан әл-Адаб*» сөздігін құрастыру үшін араб сахарасын аралап, дала халқының аузынан тілдік материал жинаумен айналыспады. Өзі айтқандай, бұл істі оған дейінгі ғалымдар атқарған еді.

Ғалымның ұстанған қағидасы туралы мысырлық ғалым Ахмад Мұхтар Омар: «Егер түбірдегі дауыссыз дыбысты қайталау оны төрт немесе бес дауыссызды үлгілердің біріне қойса, басқаша айтқанда қайталанған дыбыс ешқандай әрпі қайталанбайтын төрт дауыссызды және негізгі түбір деп есептеледі, үлгіде түбір дауыссызы ретінде көрсетіледі және сөздің үлгісі сол негізде қойылады. Ал егер дауыссыз дыбысты қайталау сөзді ол екеуінің үлгісіне сай етіп қоймаса, онда ол қосымша деп есептеледі және түбір дауыссыздарының қатарынан алынып тасталады»[1, 28].

Исхақ әл-Фарабидің «*Диуан әл-Адаб*» сөздігі мен құрылысы араб тілінің сөзжасам теориясын, жаңа сөз тудыратын морфологиялық үлгілерді жетік меңгеруді қажет етеді. Ал оны араб тілі грамматикасының бастапқы деңгейінде оқып-үйрену аса қиындық тудырмайды. Сондықтан ғалым сөздікті қолданушыларға оны пайдалануды барынша жеңіл, қолайлы етіп беруді мақсат етіп қойған. Яғни сөздіктен кез келген сөзді табу үшін алдымен ол сөздің жасалу үлгісін білу керек. Сонда ізделіп отырған сөздің сөздіктің қай тарауында, одан соң оның қай бөлімінде тұрғандығын анықтауға болады. Араб тілінде сөздердің жасалу үлгісі арнайы ілім *сарф* аясында зерттеледі. Ал араб тілі морфологиясының зерттелу тарихы оның басқа да деңгейлері тәрізді Құран тілінен басталды. Ғалымдар тіл білімін оқып-зерттеуді қолға алғанда Құранның тілін, стильдік ерекшеліктерін, көркемдігін зерттеуді басшылыққа алған болатын. Құран тілін үйрену және зерттеу – әр мұсылман ғалымына қасиетті борыш саналды және тіл білімінің дәрежесі басқа ғылымдармен салыстырғанда анағұрлым жоғары тұрды.

Сөздерді олардың құрылысына қарай белгілі бір үлгілер бойынша топтастыру араб лингвистерінің ежелден қолданып келе жатқан ұтымды тәсілі саналады. Араб морфологиясындағы жаңа сөз тудырудың кез келген үлгісі белгілі бір сөздің семантикалық мағынасымен қатар оның

грамматикалық мағынасының да белгісі болады. Әлемдік лингвистика тұрғысынан алғанда араб тілінің морфологиясы көп зерттелген сала саналады. Бұл қатарда араб ғалымдарымен бірге өзге елдер ғалымдары бар.

Әл-Фараби «*Диуан әл-Адабта*» есімге қатысты қолданылатын бұл сөз тудыру үлгілерін және араб тілінің табиғатына сай осы үлгілермен қатар жүретін *фа‘ла*(тун), *фу‘ла*(тун), *фа‘алийй*(ун) тәрізді үлгілерді қатар берген, әрі «*Диуан әл-Адабта*» осы үлгілер жиі қолданылған. Исхақ әл-Фараби есімдерге арналған тараудағы кейбір үлгілерге бір немесе екі есім сөзді берумен шектелген. Тіпті кейбір үлгілердің құрылымы да ауыр.

Исхақ әл-Фараби өмір сүрген ғасыр – сөздікпен танымал болған дәуір. Бұған тіл біліміндегі сөздік зерттеуші ғалымдардың мына сөздері дәлел бола алады: «осы ғасырда тіл білімінде танымал болған көптеген сөздіктер құрастырылды және осы ғасыр кейінгі дәуірлер үшін пайдалы сөздіктерді тудырды, осы заманда ғалымдар сөздерді жаңаша орналастыру тәртібі мен жүйесіне бет алды...». Сол себептен де осы ғасырда тіл білімінде, сөздік құрастыру саласында жаңа бағыттар, салалар, әдіс-тәсілдер қалыптасты. Мұның барлығы сол заманның үлкен жетістігі болып табылды, себебі, ортағасырлық түсіндірме сөздіктер тарихқа араб тілі мен әдебиетінің ғана емес, тұтастай ислам мәдениетінің жазба ескерткіші ретінде енді. Ғалым кіріспеді араб тілінің артықшылығы мен ерекшеліктеріне арнайы тоқталып, сөздікте қолданылған терминдердің түсінігін берді және сөздік құрастыруда өзі ұстанған принциптерін жан-жақты талдап түсіндірді.

Бүгінгі күні Исхақ әл-Фарабидің «*Диуан әл-Адаб*» сөздігінің түрлі қолжазбалары әлемнің он елінің кітапханасынан табылып отыр. Сөздік құрастырушы авторларды зерттеуші ғалым Саид Хашим осы көшірмелердің қай елдердің кітап, қолжазба қорларында сақтаулы тұрғанын атап көрсетеді. «*Диуан әл-Адаб*» сөздігінің ең алғашқы қолжазба нұсқасын мысырлық ғалым Ибраһим Анис Александрия университетінің қолжазба қорынан тапты. Сол күннен бастап оны зерттеу қолға алынды. Сөздіктің қолжазбалары қазір Түркияда Стамбул қаласының бірнеше кітапханасында, Ұлыбритания музейінде, Францияда Париж кітапханасында, Сирияда Дамаск қаласының қолжазба қорлары мен кітапханаларында, сондай-ақ Италия кітапхана қорында кездеседі. Бұл «*Диуан әл-Адаб*» сөздігінің тек қана Шығыста ғана емес, Батыста да

таралғанына дәлел бола алады. Исхақ әл-Фарабидің «*Диуан әл-Адаб*» сөздігі қаншама ғасыр бойы кітапхана қорында, мұрағаттарда сақталып келді, қолжазбасы табылып, ғылымға енген соң оның қазіргі күн үшін маңызы анықталып зерттеле бастады. Сөздіктің ең көне қолжазба нұсқалары жайлы мәліметтерге келсек, олар Мысыр елінде сақталған.

Классикалық араб сөздігі саласының алғашқы сөздік авторларының бірі Халил әл-Фараһидидің «*Айн*» сөздігін жазған тұстан бастап он екі ғасырлық тарихы бар. Осы кезеңдегі араб тілі мен әдебиетіне қатысты мәселелерге арналған сөздіктер тек қана араб тіліне ғана емес басқа да халықтардың лексикографиялық дәстүрінің дамуына үлкен үлес қосты.

«*Диуан әл-Адабтың*» тілдік, тарихи жазба мұра ретіндегі маңызы тек оның мазмұнының байлығында ғана емес, сонымен қатар сол мазмұнның берілу формасына да қатысты. Исхақ әл-Фараби сөздікте мағынасы талданған әр сөздің дыбыстық құрамының дұрыс жеткізілуіне жете көңіл бөлген. Сондықтан әр дауыссыздың харакатын сөзбен баяндайды. Себебі, араб тілінде сөздің дыбыстық құрамы, яғни дауыссыздар мен олардың харакаттарының грамматикалық қызметі өте үлкен. Сөздің харакаты дұрыс анықталмаса сөздің мағынасын түсінуде, сол арқылы контексті анықтауда қате кетуі мүмкін. Харакаттарға арнайы көңіл бөлу де сөздіктің негізгі ерекшеліктерінің бірі болып табылады.

Исхақ әл-Фарабидің «*Диуан әл-Адаб*» еңбегін жазудағы негізгі мақсаты – араб тілінің әдеби сөздік қорындағы сөздерді олардың жасалу үлгісін назарға ала отырып түсіндіру, олардың мағынасын анықтап қана қоймай, әдеби, діни мәтіндерді пайдалана отырып, олардың қолданысын көрсету.

Араб тілінде сөздік қордың басым бөлігі үш дауыссыздан тұратын түбірден тарайтын болса, түбірден туынды сөз жасайтын үлгілер (*үэзн*) алуан түрлі, ол үлгілер бойынша жасалған жаңа сөздердің мағыналары да бір-бірінен туындап, молая береді. Сөздікте қолданыста жиі кездесетін, сөзжасамда кең түрде қолданылатын үлгілер, олар бойынша жасалған сөздерге көп көңіл бөлінген. Исхақ әл-Фарабидің оларды түсіндіруі қысқа және нақты сипатымен ерекшеленеді. Жоғарыда аталғандай, кей сөздерді түсіндіруде барынша

анық тәсіл – синоним немесе антоним арқылы түсіндіру сөздіктің басым қолданылған негізгі әдісі болып табылады.

Қазіргі араб ғылымында Исхақ әл-Фарабидің шығармашылығымен негізінен тіл білімінің тарихын, лексикографиялық дәстүрді, «*Диуан әл-Адабтың*» қолжазбасын зерттеуші ғалымдар айналысады. Еңбектің ерекшелігі, құндылығы, араб лингвистикасынан алатын орны жайлы қазіргі араб ғалымдарының пікірі ортағасырлық ғалымдар пікіріне сәйкес келеді.

Исхақ әл-Фарабидің «*Диуан әл-Адаб*» сөздігі бүгінгі күні араб тілінің дамуын зерттеудегі негізгі тарихи, тілдік, жазба деректердің біріне айналды.

Қорытындылай келгенде, Исхақ әл-Фарабидің «*Диуан әл-Адаб*» сөздігінің құрылысына қатысты негізгі лексикографиялық ерекшеліктер:

– сөздік алфавиттік тәртіппен түбірдің соңғы дауыссызды басшылыққа алына отырып құрастырылған;

– «*Диуан әл-Адаб*» **бәб** және **фасл** (тарау мен бөлім) жүйесіне бөліп қарастырылады;

– сөздіктегі әр бөлімнің басында қалай және не себептен бұлай құрылғандығы баяндалған;

– «*Диуан әл-Адаб*» мазмұны араб тілінің грамматикалық тарихына қатысты маңызды мағлұматтарды қамтиды;

– сөздіктегі әр сөз тұжырымды, анық, ғылыми нақтылықпен түсіндірілген.

Исхақ әл-Фараби сөз мағыналарын ашып, стильдік қолданысын түсіндіруге Құраннан, қасиетті хадистерден, белгілі араб ақындардың шығармашылығынан мысалдар келтіреді;

– «*Диуан әл-Адаб*» әдеби араб тілінде жазылып, жалпыға түсінікті тәсілмен құрастырылғандықтан, араб-мұсылман әлемінде оқырмандардың мамандығына, ұлтына қарамай қолдануына мүмкіндік береді;

– сөздіктің құрылымы қазіргі заманғы сөздіктердің құрылымына сәйкес келеді. Себебі сөз мағынасын түсіндіруде алдымен оның негізгі, қолданыста жиі кездесетін мағынасы, кейін қосымша мағыналары түсіндіріледі;

– «*Диуан әл-Адабта*» араб тіл білімінде оған дейін болмаған жаңа терминдер кездеседі;

Сөздік жазылған дәуірден бастап кең қолданыс табуы нәтижесінде араб-мұсылман әлеміне кең тарап бүгінде құнды зерттеу нысанына айналды.

Әдебиеттер

- 1 Әбу Ибраһим Исхақ әл-Фараби. Диуан әл-Адаб. – Каир: «Дару-Шааб лис-сихафа», 1974. – 1 т. – 482 б.
- 2 Рыбалкин В.С. Классическое арабское языкознание. – Киев: «Стилос», 2003. – 203 с.

References

- 1 Abu Ibrahim Ishaq al-Farabi. Diuan al-Adab. – Qair: «Daru-Shaab lis-sihaafa», 1974. – 1 t. – 482 s.
- 2 Rybalkin V.S. Klassicheskoe arabskoe yazykoznanije. – Kiev: «Stilos», 2003. – 203 s.